

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 316.74:7(497.1)
МС

ЗОРАН ЂЕРИЋ

Академија умјетности
Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина

ЈУГОСЛОВЕНСКИ НОМАДИ У СВЕТУ ФИЛМА

Сажетак: Појава филма у свету привукла је и бројне југословенске номаде (Србе, Хрвате, Словенце...), који су пробали своју срећу пре свега као глумци, али и као редитељи, сниматељи, монтажери, неки као теоретичари и критичари филма, и тако забележени у историјама европске, па и холивудске кинематографије. После Другог светског рата, уследио је други талас интелектуалне емиграције, а после распада Југославије, 1989. године, номадима и емигрантима су се придружили нови који су дуже или краће време провели у свету филма.

Кључне речи: Емиграција, номади, Југословени, Срби, Хрвати, Словенци, филм.

Различитим терминима је означавана једна од најкарактеристичнијих појава у XX веку – емиграција, било да је она политичка или економска или интелектуална (у смислу: културна, уметничка, књижевна), па се за прву најчешће користио израз „егзил”, будући да је била изгнана или присилна, друга је називана „имиграцијом”, јер су се усељавали у другу земљу у потрази за послом и бољим животом, а трећа је обухватала оба разлога, иако је у прави план стављана слобода говора и стварања, преживљавање се подразумевало. Југословенска емиграција постоји дуже од пола века, па се све више о њој говори као о дијаспори, значи о југословенским народима у расејању, насељеним изван граница

матичне домовине, али са којом их и даље везује заједничко порекло, језик, култура. Уз појам емиграције, нарочито оне уметничке, врло често се додају епитети попут: носталгична, па и трагична, она је етичка и естетичка, има своје моралне, али и уметничке вредности. Тако је, уосталом, и скренула пажњу на себе, изборивши се за своје место у свету, а потом и у домовини, где је, до недавно, била непожељна.¹

Оно што сам на примерима књижевне емиграције препознавао као својеврсну поетику бездомности, која је настајала у тој егзистенцији између, не може се применити на емигранте који су се отиснули у свет филма. Њихову екс или де-територијалност, стално померање у животном простору, најбоље карактерише метафора номада. Номада је, по Жилу Делезу (Gilles Deleuze), заронена у сопствену историју, и само из те перспективе процењује буран *kinesis* живота. Отуда, мисао није теорема, већ проблем, који доспевши до мишљења постаје догађај: ”дезорганизује исцртани простор *polis* на ствар варијабилног хоризонта *nomos*.”² При том се номад, онај који искорачује, покреће на специфичан начин. Његова маршрута никада није коначна, није линија означена тачкама, него је смисао управо у том између тачака. Последица је промена, несталност и вишезначност могућег покрета и с њим повезане мисли. Самим тим „номада се налази на ничијој земљи, сада неозначеној, пошто сваки следећи номад који иде траговима

¹ О књижевној емиграцији, до сада, објавио сам више радова у периодици, као и у књигама: Vladimir Nabokov, *Istrebljvanje tirana* (priredio i predgovor napisao Zoran Đerić), Novi Sad 1994; Владимир Набоков, *Грозд и друге песме* (избор, препев с руског и предговор Зоран Ђерић), Подгорица 1994; Владимир Набоков, *Бритва и друге приче* (избор, препев с руског и поговор Зоран Ђерић), Подгорица 1994; Vladimir Nabokov, *Vodič po Berlinu* (izbor, prevod s ruskog i pogovor Zoran Đerić, Novi Sad 1997); *Anđeli nostalgije. Poezija Danila Kiša i Vladimira Nabokova*, Banja Luka 2000; *Данило Киш: ружа-песник*, Нови Сад 2001; *Powrót do domu / Повратак кући: пољска емигрантска поезија*, избор превод и поговор Зоран Ђерић, Бања Лука 2002; *Поетика дома*, Ниш 2006; *Незасићење. Пољска дама-тургија XX века*, Пожаревац 2006; *Са Истока на Запад. Словенска књижевна емиграција XX века*, Нови Сад 2007; *Дом и бездомност у поезији XX века, на примерима руских, пољских и српских емигрантских песника*, Панчево 2007; *Историја Витолда Гомбровича*, Нови Сад 2008.

² Deleuze, G. Guattari, F. *Traktat o nomadologiji: ratni stroj* (prevod sa francuskog: Novica Milić), u: *Evropski diskurs rata*, urednik: Obrad Savić, Beograd 1995, str. 522.

својих претходника, ствара некако 'на ново': реконструишући и реинтерпретирајући смисао ћутања и одлазећег значења, које поништава следећи интерпретатор."³

Путовање номада конституише читав систем, динамичних и невидљивих ризома (фр. rhizome), које се могу означити и као *intermezzo*. Немају свој почетак, нити им се види крај. Ризоми су позиционирани међу суштинама, што им „допушта могућност повезивања економије и семантике, љубави и права, филозофије и митологије, у узајамном дионизијском сплету интерпретација."⁴ У тим узајамним везама, видљиве су хетерогености, сва полазишта и привремена стајалишта, која граде тако својеврсну картографију, смисао и значење.

Није, наравно, сваки бездомник, па ни емигрант, номад, мада је врло често принуђен да примењује сличну стратегију, ако не и филозофију. Ипак, у животима појединих југословенских емиграната у свету филма, можемо запазити и неке елементе номада, јер у хијерархизованој подели простора и појава, свет којем припадају емигранти налази се у опозицији (изнутра према споља), представља разлику и допуну његових постулата, право на другост и постојање.

У другом делу текста побројаћемо нека од најзначајнијих имена југословенских номада, који су доказ да је и филм „постао вишеструка стаза за наш продор у свет” (Косановић, Туцаковић).⁵

Србин из Новог Сада, Светислав Петровић (1894-1962), под псеудонимима Светозар Петров и Иван Петровић, био је звезда европског немог и звучног филма. Почео је да снима у Бечу, у предузећу „Sascha Film”, 1918. године. Прву филмску улогу остварио је 1919. у филму Нечовек (*Homo immanis*) редитеља Паула Чинела (Czinnel), а потом и у филму Госпођа са сунцокретом (*Die Dame mit den Sonnenblumen*, 1920), редитеља Михаља Кертеса (Mihaly Kertesz). Током 40 година рада, остварио је преко стотину

³ Реч је о *номадологији* и *ризоматици* у смислу како их је заговарао Жил Делез (Gilles Deleuze). Опширније о томе: В. Banasiak, „Ogród koczoownika. Deleuze – gizmotyka i nomadologia”, у: *Colloquia Communia* (1-3/1988), овде наведено према: *Leksykon Filozofii*, Poznań 2000, стр. 95.

⁴ Исто, стр. 95.

⁵ Dejan Kosanović, Dinko Tucaković, *Stranci u raju*, Beograd 1998, стр. 6.

улога у немим и звучним филмовима у Аустрији, Немачкој, Чехословачкој и Француској. Најзначајнији филмови које је снимio: Кенингсмарк (Koenigsmark, 1923), у режији Леонса Пере (Perret); Уметничка душа (Ame d'Artiste, 1925), у режији Жермена Дилака (Germaine Dulac); Процес (Der Prozess, 1948), у режији Георга Вилхелма Пабста (Georg-Wilhelm Pabst); Лифт за губилиште (Ascenseur pour l'échafaud, 1957), у режији Луја Мала (Luis Malle).⁶ „Пао је у заборав, што је трагично за глумца који је био звезда великог угледа и популарности и током немог филма употребљиван са Рудолфом Валентином и Рамон Наваром – и био један од ретких који је у звучном периоду успешно глумио на немачком, мађарском и француском језику. Који је био разлог да се заборави велики уметник. Тешко је наћи било који, сем порекла... Власти су га одбациле, јер није био комуниста, а „поражени” - јер је био антифашиста.” (Стеван Јовичић)⁷

Владимир Тотовић, пионир филма у Војводини, филмски глумац (Нови Сад, 1898 – погинуо у рату код Горице, 1917). У лето 1915. године отишао у Будимпешту и убацује се у једну филмску екипу. Статирало је и играо мање улоге у три мађарска филма. Од уштеђевине је купио филмску камеру, потом се вратио у Нови Сад и почео сам да снима филмове. Потом одлази у Беч, 1916. године, где глуми у више филмова предузећа ”Sascha Film” и ”Regent Film”. Мобилисан је у аустроугарску војску. Крајем 1917. погледао је последицама рањавања на фронту на Сочи.⁸

Ita Rina (право име Ида, по неким изворима Италина, Кравања, 1907-1979), Словенка, која се удала за београдског инжењера Ђорђевића и потом променила име у Тамара Ђорђевић. 1926. године је била кандидаткиња за Мис Југославије, потом суделовала на конкурс за Мис Европе. Започела је своју филмску каријеру у Берлину, 1927. године, филмом Шта деца крију од родите-

⁶ Исто, стр. 88-90; Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, стр. 173-174.

⁷ Стеван Јовичић, у каталогу за изложбу „Наши уметници у светском филму”, 19-25 јануар 2009. Арт биоскоп Нови Сад.

⁸ *Енциклопедија Новог Сада*, књига 28, главни уредник др Душан Попов, Нови Сад 2007, стр. 265-267; Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, стр. 223; Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije 1895-1918*, Beograd 1985.

ља (*Was die Kinder der Eltern verschweigen*), у режији Франца Остена (Franc Osten). Остварила је двадесетак главних улога у немим и звучним филмовима. Најпознатија је она коју је остварила у немачко-чешкој копродукцији, Еротикон (*Erotikon*), редитеља Густава Махатија (*Machaty*), у коме је дошла до изражаја њена лепота, фотогеничност и таленат којим је креирала лик младе сензуалне жене. Играла је и у три филма који су снимани у Југославији: Фантом Дурмитора (*Gefangene der schwerzen Berge*, 1932), А живот тече даље (*A život jde dal*, 1935) и Принцеза корала (*Die Korallen-prinzessin*, 1937).⁹

Загребачки глумац, Звонимир Рогоз (*Zvonimir Rogoz*, 1887-1988), провео је 20 година у Чехословачкој, као члан Народног позоришта у Прагу (од 1929-1949). Ту је започео и своју филмску каријеру, остваривши више од 50 улога, неколико у немим, а већину у звучним филмовима. Најзначајнију глумачку креацију остварио је у филму Екстаза (*Ekstaza*, 1933), у режији Густава Махатија. По повратку у Југославију, наставио је да снима филмове. Последњу улогу реализовао је као стогодишњак, у филму Глембајеви, Антона Врдољака (*Vrdoljak*), 1988. године.¹⁰

Загребчанка Штефица Видачић (*Štefica Vidačić*, рођена 1905), постала је Мис Југославије 1926. године, потом Мис Европе 1927, после чега је добила ангажман на филму. Као филмска глумица користила је псеудоним, Штефи Вида (*Steffie*). Прву значајну улогу остварила је у филму Три Евине кћери (*Evas Tochter*, 1928), у режији Карела Ламача (*Carl Lamac*). Потом једну епизодну у филму Тајне Оријента (*Geheimnisse des Orients*, 1928), у режији Александра Волкова (*Alexander Wolkoff*).¹¹

Филмска глумица Кете фон Нађ (*Kate von Nagy*, *Käthe von*, право име *Katica Nađ*, рођена у Суботици, 1910, а умрла у Лос Анђелесу,

⁹ Ljiljana Nedić, *Ita Rina*, Ljubljana 1988; Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 189; Dejan Kosanović, Dinko Tucaković, *Stranci u raju*, Beograd 1998, str. 90-91.

¹⁰ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 190; Dejan Kosanović, Dinko Tucaković, *Stranci u raju*, Beograd 1998, str. 70, 77, 91-92.

¹¹ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 233; Dejan Kosanović, Dinko Tucaković, *Stranci u raju*, Beograd 1998, str. 92-93.

1973), похађала је приватну филмску школу у Будимпешти. Филмску каријеру је започела у Берлину, 1926. године, епизодном улогом у филму Мушкарци пре женидбе (*Männer vor der Ehe*), у режији Константина Давида (*David*), за кога се касније и удала. Од 1926. до 1947. године, успешно је одиграла велики број главних и епизодних улога у немачким и француским немим и звучним филмовима, поред осталих у француском филму Пут у Рио (*Le chemin de Rio*, 1937, Robert Siodmak).¹²

Позоришна и филмска глумица Љубинка Бобић (Крушевац 1897 - Београд 1978), преко пет деценија активна у позоришном животу Београда и Србије, играла је у Парамоунтовој паради, ревијском мозаику од 12 скечева, на 16 језика, са глумцима из Европе и Америке, који су снимани 1930. У Паризу, као „Парамоунтова” реклама за звучни филм. После Другог светског рата играла је у 9 савремених југословенских филмова.¹³

Рахела Давидовић-Мелфорд (*Raquel Davidovich-Melford*, и *Davidov*), рођена у Београду, певачица, играчица и глумица. После Другог светског рата учила певање и модеран балет у Паризу, да би наступала у ревијским позориштима у Европи и Јужној Америци, где се удала за америчког продуцента и редитеља Френка Мелдорфа (*Melford*). Тумачила је епизодне улоге у неколико америчких филмова и главну женску улогу у филму Љубав и страст (*Love and Passion*, редитељ *Frank Melford*), који је снимљен 1932. године у Њу Џерзију, као први звучни филм на српскохрватском језику.

Фердо Делак (*Ferdo Delak*, Горица 1905 – Љубљана 1968), студирао је позоришну уметност у Паризу, Берлину и Бечу. Деловао је као позоришни редитељ у Љубљани, Загребу, Ријеци и Трсту. Режирао је други по реду словеначки играни филм *Triglavske strmine* (Триглавске стрмине, 1932), као и документарни филм *Slovanski plesi* (Словенске игре, 1934).¹⁴

¹² Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 154; Dejan Kosanović, Dinko Tucaković, *Stranci u raju*, Beograd 1998, str. 93-94.

¹³ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 31.

¹⁴ Moravec, D., *Iskanja in delo Ferda Delaka*, Ljubljana 1971; *V kraljevstvu filma* (Fotografija slovenskega filma 1905-1945), Ljubljana 1988.

Мирко М. Драговић (Цетиње 1896 - Цетиње 1945) се школовао у Берлину, где се определио за филм и стекао звање „филмски редитељ”. Драговић је помоћни редитељ, а вероватно и ко-сценариста немачког играног филма Закон црних брда (*Das Gesetz der schwarzen Berge*), који је режирао Романо Менгон (*Romano Mengon*), а снимљен је у Црној Гори 1928. године. После ослобођења Цетиња, 1945. године, стрељан је због наводне сарадње са окупатором.¹⁵

Дубравко Дујшин (*Dubravko Dujšin* - глумачки псеудоним на почетку каријере *Dubravko Stjepanović*), позоришни глумац и редитељ (Задар 1894 – Загреб 1947). Са Љубицом Бобић играо је у Парамоунтовој паради (1930). После Другог светског рата глумио је у првом југословенском играном филму савременог периода, Славица (1947), у режији Вјекослава Афрића.¹⁶

Филмски глумац Воја Ђорђевић (*Voja Džordž, Voja George*, Београд 1895 – Њујорк 1951), играо епизодне улоге у многим холивудским и европским немим и звучним филмовима. Тумачио главну улогу у једном од првих америчких авангардних филмова Живот и смрт холивудског статисте бр. 9413 (*The Life and Death of 9413 – a Hollywood Extra*), који је у Холивуду реализовао Славко Воркапић, у корежији са Робертом Флорејом (*Robert Florey*).¹⁷

Марио Фоерстер (*Mario Foerster, Mario Anton Novak*, такође и *Marjan*), словеначки филмски редитељ, сценариста и сниматељ (Љубљана 1907 – Љубљана 1975). Студирао филм три године у школи предузећа УФА у Берлину. Од 1937. режирао већи број словеначких документарних филмова.¹⁸

Милутин Игњачевић (псеудоним *Tagoran Gand*), филмски редитељ (Београд 1899 – Београд 1949). Почео је да се бави филмом у Прагу, 1920. године, а наставио је у Минхену, где је snимио

¹⁵ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 57-58.

¹⁶ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 60.

¹⁷ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 62.

¹⁸ Ljiljana Nedić, *Filmografija 1905-1945, V kraljestvu filma*, Ljubljana 1988.

кратки филм *Per aspera ad astra* (1923). По повратку у Србију, основао је у Београду, 1929. филмско предузеће „*Adria Nacional*”.¹⁹

Михаило Исаиловић (такође Исајловић), позоришни глумац (р. Калафат 1878). Завршио гимназију у Грацу, био на конзерваторијуму у Бечу, наступао, пре 1914. године, на сценама у Линцу, Прагу, Брну, Нирнбергу, Бремену, Њујорку, Чикагу, Милвокију и Петерсбургу. После 1918. године често гостовао као глумац и редитељ у Народном позоришту у Београду. Тумачио једну улогу у немачком филму Краљица Лујза (*Königin Luise*, 1913. у режији Франца Портена (*Franz Porten*)). Играо је, такође, и у другим немачким филмовима.²⁰

Paul Ivano (такође *Ivanov*, право презиме Ивановић или Иванишевић, Павле), амерички филмски сниматељ пореклом из Црне Горе (Ница 1900 – *Woodland Hills* 1984). Дошао је у Холивуд 1919. године и после неколико година асистирања, самостално snимио пет филмова са глумицом Алом Назимовом. Радио је као директор фотогафије за „*First National*”, „*Fox*”, *MGM*. Snимио је велики број филмова, од којих неке за Фон Штерберга и Дивиџеа. Касније је snимио 250 ТВ филмова.²¹

Словеначки сликар и графичар Божидар Јакац (*Božidar Jakac*, 1899-1988), у младости је био заинтересован за филм и фотографију. Још 1925. године је набавио филмску камеру и snимао у Југославији, Италији, Тунису и Мароку. Од 1929. до 1931. је боравио у САД, где је купио камеру „Кодак” и на 16 мм траци snимио многе документарне и путописне филмове, од којих су најзначајнији *New York* (1930), *Washington D.C.* (1930), *Cleveland, Ohio, dom 30.000 Slovencev* (1930). По повратку у Југославију, наставио је да snима, а као учесник Народно-ослободилачке борбе, од 1943. до 1945. године, snимио је значајне документарне филмове. Његов филмски опус је скоро у потпуности сачуван.²²

¹⁹ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 93.

²⁰ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 94.

²¹ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 94.

²² Ivan Nemanić, *Filmski zapisi Božidarja Jakca*, Ljubljana 1989.

Макс Калмић (Земун 1905 – Београд 1941) је дипломирао права у Паризу. За време студија се заинтересовао за филм, па је радио у неким француским филмским предузећима као асистент режије. По повратку у Југославију, режирао је неколико кратких филмова, од којих су најзначајнији Пионери одбране нашег града (1938), Дубровник (1939) и Прича једног дана или Недовршена симфонија једног града (1941), филм о Београду, „најбоље документарно остварење кинематографије Краљевине Југославије” (Д. Косановић).²³ Калмић је 1941. године стрељан као Јеврејин, од стране немачких окупатора.

Јован Рајчевић (Giovanni Raicevich), београдски позоришни глумац и певач Љуба Станојевић, некадашњи члан Српског народног позоришта Михајло Ковачевић (Michel Kovatchevitch), Џон Милџан (John Miljan), Американац пореклом из Далмације, Милена Пенковић (Penovich), певачица и глумица Ерика Друзовић, Александар Остојић из Ковина, Никола Ловрић (Nikolaus Lovric) и Јосип Рунић, само су од неких познатијих југословена који су остварили углавном мање филмске улоге у светској кинематографији.

Између Првог и Другог светског рата, иза филмских камера, стајали су и поједини Југословени, српског, односно хрватског порекла. Најзначајнији је Славко Воркапић (Vorkapich), редитељ, монтажер, стручњак за специјалне ефекте, теоретичар филма и педагог (1894-1976). У Холувуд је дошао 1921. године, радећи најпре као сценограф, потом као епизодни глумац и редитељ. Филм који је режирао у сарадњи са Робертом Флорејом (Floreu), Живот и смрт холивудског статисте бр. 9413, био је један од првих америчких авангардних филмова.

Пионир домаћег документарног филма из Сарајева, Никола Дракулић, очи Другог светског рата иселио се у САД: У Калифорнији је основао своје филмско предузеће и снимао документарне филмове.

Пионир филма и филмски сниматељ из Загреба, Јосип Хала (Josip Halla, 1879 – 1960), изучио је фотографски занат и студирао технику у Цириху. Рад на филму почео је код Оскара Местера

²³ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 105.

(Mester) у Берлину. За време Првог балканског рата, 1912. године, снима за француско предузеће „Еклер” као ратни репортер Опсаду Скадра и Заузеће Тарабоша. После 1917. у Загребу, ради као сниматељ предузећа „Croatia” и „Jugoslavija”. После Другог светског рата радио је до пензионисања у предузећу „Zora film” у Загребу.²⁴

Фрањо Ледић (Franjo Ledić, 1892-1981), отпочео је своју филмску каријеру у Италији и Немачкој, где је основао своје предузеће „Ocean Film”, 1919. године. Најпознатији филм који је снимео је Angelo – misterij dvorca Zmajgrada (Angelo, das Mysterium des Schlosses Drachenegg, 1919). По повратку у Загреб, 1925. године, снима филм Прослава 1000-годишњице Хрватског краљевства и оснива предузеће „Ocean Film”, које мење назив у „Јадран филм”. Снимао је и друге филмове, па чак и тонфилмски журнал, док није финансијски пропао.²⁵

Књижевник, новинар и филмски редитељ из Београда, Станислав Краков (рођен у Крагујевцу, 1895, а умро у Француској, 1968, Sain Julien), до одласка у емиграцију, после Другог светског рата, реализовао је два значајна документарна филма: За част отаџбине (алтернативни наслов Пожар на Балкану, нема верзија, 1930; звучна верзија под називом Голгота Србије, 1938) и Кроз земљу наших царева и краљева (1932).

Хрватски књижевник и драмски писац, Калман Месарић (Kalman Mesarić, 1900 – 1983), завршио је студије режије у Берлину, одакле је писао о филму за загребачки часопис „Кулиса” (1927/1928).²⁶

Српски филмски критичар и публициста, Бошко Токин (1894 – 1953), заинтересовао се за филм у Паризу, крајем Првог светског рата. Објављује у Паризу, 1920. године, расправе о филму, а у београдском листу „Прогрес”, прве филмске критике и теоријске чланке о филму. Један је од оснивача београдског „Клуба филмофила”, 1924. године. Уређивао је часопис „Филм” (у Загре-

²⁴ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 87.

²⁵ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 125-126.

²⁶ Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak*, Zagreb 1998.

бу, 1925/1926. и у Београду 1936). Објавио први југословенски Филмски лексикон (1953).²⁷

Хрватски новинар Марјан Микац (Marjan Mikac) објављивао је текстове о филму у загребачкој штампи и уређивао филмске часописе. Радио је као шеф пресбиороа, драматург и преводилац у представништвима америчких предузећа „Fox” и „Paramount” у Загребу. У Независној држави Хрватској је био директор (равнатељ) предузећа „Хрватски сликопис”. После 1945. године је емигрирао. У Мадриду је објавио књигу *Film u Nezavisnoj državi Hrvatskoj* (1971).²⁸

Филмски сниматељ и редитељ из Загреба, Октавијан Милетић (Oktavijan Miletić, 1902 – 1987), непосредно после Првог светског рата ради на филму у Бечу. По повратку у Загреб, наставља да снима филмове. За време НДХ реализовао је као редитељ и сниматељ кратки филм Барок у Хрватској (1942), и играни филм Лисински (1944). После Другог светског рата, снимио је велики број документарних, као и шест играних филмова: Живјеће овај народ (1947, редитељ Бранко Белан), Бакоња фра Брне (1951, редитељ Федор Ханжековић), Концерт (1954, редитељ Б. Белан), Јубилеј господина Икла (1955, редитељ Ватрослав Мимица), Свога тијела господар (1957, редитељ Ф. Ханжековић) и Царево ново рухо (1961, редитељ Анте Бабаја).²⁹

Оснивач београдског предузећа „Адрија Национал”, Ранко Јовановић (1883-1966), радио је од 1926. године у Лондонском филмском предузећу „Stol Corporation”, као драматург и помоћник редитеља у студију.

Стеван Мишковић (1907-1970), сниматељ и редитељ. После Првог светског рата завршио филмски политехникум у Минхену, неко време радио за предузећа „UFA” „Pathe”. Основао је у Београду 1927. године сопствено филмско предузеће „Освиг филм” (касније „Мишковић филм”, затим и „Темпо филм”). По ослобођењу Београда мобилисан је (са лабораторијом) и радио је као

²⁷ Душан Стојановић, *Бошко Токин или покушај једне кинематографске естетике*, „Филмограф”, број 4, Београд 1977.

²⁸ Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak*, Zagreb 1998.

²⁹ Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 146.

сниматељ Филмске секције Врховног штаба НОВ и ПО Југославије.³⁰

Јосип Новак (1902-1970), који је у Београду водио предузеће „Победа филм”, изучио је филмски занат у Берлину и Минхену. Учествовао је у продукцији незавршеног филма Качаци у Топчидеру (1924), Бошка Токина и Драгана Алексића. По неким подацима до почетка 30-их година снимио је око 15 кратких играно-пропагандних филмова, од којих је најпознатији Све ради осмеха (1926). Монтирао је један од најпознатијих документарних филмова о балканским ратовима 1912-1913. године, Балкански рат (1928). Након убиства Краља Александра, 1934. године, прелази у Бугарску, заједно са сниматељем Стеваном Мишковићем, и снима први звучни филм, Песма Балкана (Песента на Балкана) и ту остаје следећих 15 година. Оснива сопствено предузеће са филмском лабораторијом. 1939. режира филм Страхил Војвода (Страхил войвода), по многима најбољи бугарски филм пре Другог светског рата. После рата постаје главни технички сарадник бугарске кинематографије, али 1948. године одбија да потпише резолуцију Информбиороа и завршава у затвору, где проводи следеће 4 године. Нарушеног здравља, бива пуштен из затвора и враћа се у Југославију, 1952. године, где до смрти ради као сниматељ и директор фотографије у документарним и играним филмовима.³¹

Бора Мињевић (Borrah Minevitch), музичар и естрадни уметник српског порекла, виртоуз на усној хармоници, учествовао је у снимању већег броја холивудских мјузикла тридесетих година, поред осталог у филмовима: Један у милион (One in a Million, 1936, Sidney Lanfield), Љубав под ватром (Love Under Fire, 1937, George Marshall) и Увек у мом срцу (Always in my Hearth, 1942, Joe Graham).³²

³⁰ Мирослав Савковић, *Кинематографија у Србији током Другог светског рата 1941-1945*, Београд 1994; Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 149.

³¹ Александар Саша Ердељановић, „Рударева срећа или Благо цара Радована – један заборављени српски филм”, каталог ДВД издању *Јосип Новак, Едиција Пионери филма 2* (Jugoslovenska kinoteka, Beograd, 2008, str. 2)

³² Dejan Kosanović, *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja, 1896-1945*, Beograd 2000, str. 148.

Филмски редитељ и сценарист, Душан Макавејев (Београд, 1932), који је одрастао и школовао се у Новом Саду, после забрана и осуда које је доживео у Југославији (најпре му је забрањена представа Нови човек на Цветном тргу, 1962. године, а онда и играни филм W.R. Мистерије организма, 1971. године, све до 1986. године филм није био на биоскопском репертоару), одлази у емиграцију, где наставља да снима филмове за стране продуценте. Већ 1974. године, у Паризу, снима Слатки филм (Sweet Movie). У Шведској је 1981. године, снимио филм Мистер Монтенегро (Montenegro or Pigs and Pearls), горку комедију о имигрантима. У Аустралији је снимио филм Кока Кола Кид (The Coca Cola Kid, 1985), критички осврт на модеран свет. У иностранству је снимљен и филм Манифест (Manifesto, 1988), као и Горила се купа у подне (1992). Својим филмским остварењима, Макавејев је уврштен међу протагонисте нових кретања у светском филму, посебно у политичком жанру.³³

Један од најзначајнијих српских независних редитеља Желимир Жилник (рођен 1942. године), већ првим играним филмовима Рани радови (1969) и Црни филм (1971), скреће пажњу на себе и доживљава снажну комунистичку критику, па и забране приказивања. Током обрачуна са тзв. црним филмом, у југословенској кинематографији, био је онемогућен да снима. Прихвата понуду немачког продуцента и одлази у Немачку да снима филмове. У периоду од 1974. до 1976. године снимио је неколико документарних филмова и један играни, Рај (Das Paradies). И овај филм је, у почетку, био забрањен, па после дуготрајних напора приказан. После тога, Жилник се враћа у Нови Сад, где наставља да снима филмова.³⁴

Александар Саша Петровић (Париз 1929 – Париз 1994), међународну славу започео је филмом Три (1965), потом устоличен међу водеће европске ауторе, успехом филма Скупљачи перја (1967), снимио је неколико филмских копродукција: Биће скоро пропаст света (Il pleut dans mon village, 1968), Мајстор и

³³ Енциклопедија Новог Сада, књига 13, главни уредник др Душан Попов, Нови Сад 1999, стр. 212-214; Душан Макавејев, 300 ђуда, Београд 1988; Зоран Ђерић, Поетика српског филма, Бања Лука 2008.

³⁴ <http://www.zelimirzilnik.net/>

Маргарита (1972), Групни портрет с дамом (Gruppenbild mit Damen, 1977) и недовршени филм Сеобе (Migrations, 1994), будући да средства лакше налази у иностранству, него код куће, где је непрестано изложен сумњама и критици, и онемогућаван да нормално ради до краја живота.³⁵

Међу водеће ауторе светског филма сврстан је и Емил Кустурица (1955), који има једну „америчку епизоду”, филм Arizona Dream (1992), а успех је потврдио филмом Подземље (Underground, 1995).³⁶

Оскара за специјалне ефекте добио је српски номад у Холивуду: Зоран Перишић (Прокупље, 1940), за рад на филму Супермен (Superman, 1978). Радио је са Кјубриком, а дебитовао је и као редитељ филма Летећи бандити (Gun Bus / Sky Bandits, 1986).³⁷

„Филмски експортни артикл” домаће кинематографије биле су младе глумице: Десанка Беба Лончар, Шпела Розин, Силва Кошћина (Sylva Koscina), Марија Бакса (Ваха), Лаура Антонели (Laura Antonelli).

Успех филма Скупљачи перја, био је одскочна даска за домаћег глумца Бекима Фахмиу (Bekim Fehmiu, Сарајево 1936), који снима више жанровски различитих филмова: Авантуристи (The Adventurers, 1970), Пут у славу, (Ride to Glory, 1971), Дезертер (Deserter, 1971), Авантуре Одисеја (Adventures of Ulysses, 1974), Црна недеља (Black Sunday, 1977), Борба орлова (Battle of Eagles, 1981) и Дете звано Исус (A Child Called Jesus, 1988), Франка Росија (Rossi).³⁸

Српски глумци Предраг Мики Манојловић (1950) и Лазар Ристовски (1956), такође су снимили неколико филмова у иностранству. Ипак, нису постигли репутацију коју има глумац и редитељ Питер Богдановић (Peter Bogdanovich, 1930, који је рођен у Руми, а отац му је био српски сликар), који се после филмова Што те тата пушта саму (What's Up Doc, 1972) и Месец од хартије (Pa-

³⁵ Kosanović, Tucaković, *Stranci u raju*, Београд 1998; Petar Volk, *Let nad močvarom*, Београд, Нови Сад 1999; Зоран Ђерић, *Поетика српског филма*, Бања Лука 2008.

³⁶ Goran Gocić, *Emir Kusturica: Kult margine*, Београд 2005.

³⁷ Kosanović, Tucaković, *Stranci u raju*, Београд 1998, стр. 177.

³⁸ Исто, стр. 181-182.

permoon, 1973) сматра предводником генерације „новог Холивуда”, а крајем 90-их Раде Шербеџија (Титова Кореница, 1946), водећи глумац хрватског театра и југословенског филма, који наставља каријеру у Лондону, а потом се пребацује у Холивуд, где још увек снима.

Своју шансу у свету имали су и српски редитељи Слободан Шијан, који снима комедију Тајна манастирске ракије (The Secret Ingredient, 1988), Горан Марковић и Горан Паскаљевић, који уз помоћ иностраног капитала снимају више својих филмова. Горан Ребић, родом из Вршца, који са родитељима живи у Бечу, снимео је Југо филм (Yugo film, 1997), којим је скренуо пажњу филмске јавности на себе и проблем гастарбајерства. Док је амерички филмски деби редитеља Предрага Антонијевића, Спаситељ (Savior, 1998), у продукцији Оливера Стона (Stone), указао на трагичне димензије рата у Југославији и њеног распадања, али и на нови потенцијал југословенских номада у свету филма.

„Југословенско филмско искуство”, како то сведочи амерички филмолог Daniel J. Goulding,³⁹ оставило је не само видљив траг на филмској траци, него и пуно значајних стваралаца, у свим периодима и филмским жанровима.

³⁹ Daniel J. Goulding, *Liberated Cinema, The Yugoslav Experience, 1945-2001*, Bloomington & Indianapolis 2002; Daniel J. Goulding, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945-2001 – oslobođeni film*, s engleskog preveo Luka Bekavac, Zagreb 2004.

YUGOSLAV NOMADS IN THE WORLD OF FILM

Summary: The emergence of the film in the world also attracted many Yugoslav nomads (i.e. Serbs, Croats, Slovenes, etc.), who started out primarily as actors, but also as directors, camera operators, editors, film critics or theorists, and so they left a mark on the history of European, as well as, Hollywood cinematography. After the Second World War, another wave of the intellectual emigration ensued, and after the disintegration of Yugoslavia, new nomads, who spent shorter or longer time in the world of film, joined the earlier emigration.

Key Words: emigration, nomads, Yugoslavs, Serbs, Croats, Slovenes, film.